

MILAN KOPECKÝ

STAROČESKÉ EDICE Z ROKU 1959

V Památkách staré literatury české vyšly v r. 1959 dvě knihy, které s radostí přijali nejen odborníci, ale i čtenáři-nefilologové: Dvě legendy z doby Karlovy a Frantové a grobiáni. Kromě toho vyšly v Edicích Universitní knihovny v Praze Klementinské zlomky nejstarších českých legend. O těchto třech knihách nebudu referovat v tom pořadí, jak se dostávaly do rukou zájemců, ale seřadím je podle doby vzniku vydaných památek.

Na edici *Klementinských zlomků nejstarších čes. legend* jsme netrpělivě čekali od začátku r. 1953, kdy jsme se z referátů Emmy Urbánkové (nejdříve v Literárních novinách z 31. 1. 1953, pak z České literatury I, čís. 1) dověděli o jejich nález. Domnívali jsme se, že budou pojaty do Výboru z české literatury I (Praha 1957), tam však byly zařazeny jen ukázky z dosud známé duchovní epiky. Teprve edice, kterou E. Urbánková připravila za spolupráce Fr. Ryšánka a Fr. Šimka, zpřístupňuje čtenářstvu nově nalezené zbytky legend. Zasluhou předčasně zemřelého profesora naší fakulty R. Holinky podařilo se obohatit česky psanou literaturu z počátku 14. století o 307 veršů, které jsou ovšem z hlediska původního celku torzem; místy i verše jsou neúplné. Jde o části legendy o Umučení (ta byla dosud částečně známa ze dvou fragmentů), o sv. Jakubu Menším a o sv. Silvestrovi papeži, z básně podle latinského svodu legend (*Legenda Aurea*) Jakuba de Voragine.

Ještě před otištěním vzácných nálezů byla kladena otázka literárně historického a filologického využití Klementinských zlomků. Pokud jde o hledisko literárně historické, musíme se bránit ukvapeným závěrům. Nemyslím, že by bylo možno na základě shodných rýmových dvojic i podobných obrátů v staročeských legendách a v staročeské Alexandreidě usuzovat hned na téhož autora, jak to učinil Fr. Šimek v článku *Zbásnil náš nejstarší cyklus legend i Alexandreidu jeden básník?* (ČNM CXXV, str. 68—74.) Dosavadní literárně historické bádání zjistilo poměrně dost shodných rýmových dvojic a veršových i výrazových shod v Alexandreidě, Vévodovi Arnoštovi, v Tandariášovi aj. a přitom nedošlo k závěru o jediném autorovi. Určité tvůrčí postupy se totiž přebíraly (zejména některé rýmové dvojice je možno sledovat v celé poezii předhusitské) nebo byly důsledkem stejného vztahu spisovatelů k životu i přibližně stejné znalosti středověké veršové teorie.

V porovnání s takovým krajním stanoviskem jsou literárně historické vývody E. Urbánkové v edici zlomků legend stylizovány mnohem opatrněji. Někde naopak by si zasloužily jednoznačnějšího stanoviska a hlavně — většího zřetelě k nejnovějším badatelským výsledkům. Proč musí autorka v době, kdy už byly známy teze nových Dějin starší české literatury, vycházet při zařazení legend z Vlčka, proč musí opakovat nesprávný názor o závislosti Alexandreidy „na německém zpracování latinských vzorů“ (str. 12)? V poznámce k této formulaci je pak mj. uvedena Bielfeldtova kniha, jejíž koncepci kritizoval J. Hrabák a přitom poukázal na literární a politickou nesprávnost Bielfeldtových názorů. (Hrabákova recenze je sice uvedena, ale v autorčině textu se zřetel k ní neprojevil.)

Klementinské zlomky jsou významným pramenem také pro filologa. Je pochopitelné, že při jejich jazykovém rozboru mohou badatelé docházet k rozdílným stanoviskům, jak dokazuje přepis zlomků v edici i poznámky k němu.

Do knihy *Dvě legendy z doby Karlovy* byly pojaty staročeské legendy o sv. Prokopu a o sv. Kateřině. Na první pohled se zdá, že společným jmenovatelem obou skladeb, který by mluvil pro jejich zařazení do jedné publikace, je pouze jejich stejný slovesný druh a přibližně stejná doba vzniku. Obsahově a umělecky se od sebe obě legendy velmi liší, ba podle Hrabáka představují přímo dva opačné póly naší legendární literatury 14. století. Projevuje se to především na osobách světců a na prostředí, v němž se pohybují: český světec Prokop je zasazen do slovanského prostředí na Sázavě, cizí světice Kateřina do prostředí exotického; záračná fantastika je v Kateřině přebujelá, kdežto v Prokopovi je snížena na nejmenší míru; konečně jazyk prokopské legendy je prostý, bez uměleckých příkras, kdežto

jazyk Kateřiny je exklusivní (některá slova máme doložena pouze v této staročeské památce) a eufonicky velmi bohatý. Přes tyto rozdíly — nebo spíš právě pro tyto rozdíly — patří obě legendy těsně k sobě, protože dokazují rozpětí naší legendární tvorby 14. století v celé její šířce a protože jsou dvojím odrazem různorodých politických i sociálních tendencí lucemburských Čech.

Na knize se podíleli tři badatelé, J. Hrabák, A. Škarka a V. Vážný. V čele publikace je Škarkova stať *Básnická legenda v literatuře českého středověku*. Autor v ní vymezuje pojem legendy a píše o její funkci ve středověké literatuře latinské. Pak zaznamenává vývoj legendy u nás, od skladeb staroslověnských přes latinské k nejstaršímu cyklu staročeských legend z počátku 14. století a dále k veršovaným a prozaickým legendám předhusitským. Škarka se zamýšlí i nad prostředím, v němž legendární práce mohly vznikat, i nad publikem, jemuž byly určeny. Zajímavé jsou jeho poznámky terminologické: termín legenda je totiž značně pozdní, naši předkové tento druh označovali nejčastěji jako život, umučení nebo jako historii určitého světce. Domnívám se, že tyto termíny svědčí o snaze předkládat vyprávění o světcích jako dílo vzaté ze skutečného života, jako život, který byl skutečně prožit a zasloužil následování, jako „historii“ skutečného života. Sám termín „historie“ má ovšem později v literatuře obsah poněkud posunutý (např. v zábavné literatuře 16. století), přesto i zde byla tendence označovat tímto názvem díla související úzce se životem.

Pak následuje edice *Legendy o sv. Prokopu*, připravená J. Hrabákem, který je také autorem úvodu a kritického aparátu. V úvodu Hrabák razuje svatoprokopskou legendu do literárního vývoje předhusitského a objasňuje její ideovost, lidovost a uměleckost. Ukazuje, jak některé specifické rysy legendy, zejména vlastenectví, důraz na světcovu chudobu a příznivý poměr k církevněslovanské kultuře, byly aktuální v době vlády Karla IV. Nový je Hrabákův pohled na uměleckou stránku legendy: poukazem na rozlišování tří stylů ve středověké poetice, mezi nimiž si spisovatel volil podle svého záměru, podařilo se Hrabákovi rehabilitovat autora legendy, jemuž bývala dříve vytýkána malá uměleckost. Vyplynulo to z mechanického poměrování s jinými skladbami (s *Alexandreidou*, *Životem sv. Kateřiny* aj.); u nichž šlo o jiný záměr a tedy také o jiný umělecký styl. Po důkladném rozboru přišel Hrabák k závěru, že *Legenda o sv. Prokopu* je nejpokrokovější skladbou naší duchovní epiky 14. století.

Vlastní edice legendy je vzorná, stejně jako poznámky ke kritice textu. Hrabák se správně vyrovnal i s problémem, jak nahradit text asi o 30 verších, který byl obsažen na ztraceném listě rukopisu. Hanka v *Starobylych skládáních I* (1817) chybějící místo „dobásnil“ a po něm je některé edice otiskly jako původní součást textu. Hrabák pro doplnění děje zařadil český překlad paralelního místa z prozaické legendy *Vita maior*, která byla předlohou staročeské legendy. V poznámkách k výkladu a překladu básně konfrontuje vydavatel často pojetí světce v legendě s historickým Prokopem, jak znám z odborné literatury, zejména z monografie Kráslovky (např. v rozporu s historickou pravdou je podání Prokopa jako chudého člověka).

Stejně pečlivá je i edice *Života sv. Kateřiny*, kterou připravil Václav Vážný. V jistém směru měl Vážný snazší postavení než Hrabák, protože legenda svatokateřinská v poslední době vyšla několikrát, kdežto legenda svatoprokopská byla naposledy kriticky vydána téměř před 80 lety (Paterou v r. 1881). Vážný se tedy mohl opřít zvláště o důkladné edice J. Vilkovského z r. 1941 a 1946. Naopak obtížnější postavení měl editor Kateřiny proto, že jde o skladbu obsáhlejší (Prokop má asi třetinu rozsahu Kateřiny), a zvláště proto, že Kateřina má bohatou problematiku většinou rázu teologického, což se ovšem muselo projevovat při výkladu básně. Edice Kateřiny má proti Prokopovi navíc důkladnou pasáž o jazykové stránce díla. Pozornosti zaslouhuje i slovníček k oběma skladbám: u většiny hesel jsou uváděny doklady a čísla veršů, v nichž se slovo vyskytuje.

Pronikavý rozbor *Života sv. Kateřiny* z hlediska literární historické podal v úvodu k edici A. Škarka. Zaměřuje se hlavně na to, čím se legenda odlišila od ostatních epických básní 14. století, a skladbu posuzuje podle cíle, který si její autor položil. Hodnotí její samostatně pojatou kompozici, pojetí postav, její lyrické složky i veršové prostředky. Škarkův rozbor je záslužný už proto, že znamená překonání rozpaků, s nimiž se v posledních letech ke skladbě přistupovalo.

Kniha s názvem *Frantové a grobiáni* má podtitul „z mravokárných satir 16. věku v Čechách“. Taktó lze však stěží označit všechna literární díla zařazená do tohoto svazku, protože vedle skladeb vskutku satirických jsou zde i dílka bez satirického zaměření, jako např. *Novina o velikém obru*. Tento podtitul je snad oprávněný se zřetelem ke třem velkým satirám tvořícím jádro edice; jsou to *Frantovy práva*, *Spis doktora Grobiana* a *Rozmlouvání Petra svatého* se Pánem.

Frantovými právy, jež jsou nejpozoruhodnější satirou knihy, souhor začíná. *Frantovy práva*

(proč je důsledně — v rozporu s původním titulem — užíváno podoby Frantova práva?) patří k tzv. grobiánské literatuře, předpisující pravý opak uhlazeného společenského chování, které bylo pravidlem v bohatých vrstvách. Díla tohoto druhu se k nám šířila z Německa; i Frantovy práva mají německé předlohy, které zjistili Č. Zíbrt a Fr. Spina. Vztah českého upravovatele k předloham však nebyl mechanický, nýbrž tvůrčí, jak ukázal J. Kolár přesvědčivě v úvodu na několika dokladech. Škoda, že se nezamyslel i nad pronikáním témat a motivů Frantových práv (i jiných skladeb) do lidové slovesnosti.

Časový rozdíl mezi vznikem prozaických Frantových práv a veršovaným Spisem doktora Grobiana je poměrně velký (první dílo je z r. 1518, druhé asi z konce 16. století) a to se také projevilo na ideové stránce Spisu. Frantovy práva vznikly v době, kdy je teoreticky probíráno (zejména Konáčem v doslovu k rozpravce o Čimonovi z r. 1509) právo na zábavnou literaturu, kdežto Spis doktora Grobiana je odrazem doby, v níž přiostruhující se rozpory společenské nedlouho před Bílou horou přidušují zábavnost v literatuře a zvyšují mravokárnost. Kolár to v úvodu správně vystihuje: Spis... „satirickými prostředky se snažil vychovávat právě k onomu ideálu spořádaného měšťana, jemuž se Frantova práva vysmívají“ (str. 15). Podle Zíbrta Kolár uvádí, že český autor Spisu... měl předlohu v některé z německých verzí Grobiana. To je nepochybné, upozorňují však v této souvislosti, že Spis... musí být studován se stálým zřetelem k Narrenschiffu Seb. Branta. Jsem přesvědčen, že některé jeho části působily na českého autora (třeba nepřímo, prostřednictvím nějakého mezičlánku v grobiánské literatuře). Lze si to ověřit např. srovnáním VI. kapitoly (Mravové Grobianovi při stole) a kapitoly CXI. Narrenschiffu (Von Unzucht bei Tische).

Proti Frantovým práům, jež vyjadřují mentalitu lidových vrstev, je Spis doktora Grobiana ideově nevýrazný, a další velká satira Kolárovy edice — Rozmlouvání Petra svatého se Pánem — je dokonce ideově konzervativní. Kreslí úpadek mravů; nezná však na tento úpadek jiný lék než návrat k plnění náboženských mravních příkazů. Rozdíl mezi Rozmlouváním a grobiánskou i zábavnou literaturou renesanční dokazuje přímo Rozmlouvání samo těmi verši, jimiž odsuzuje četbu „Grobiána“ (v. 1022), „o Biancifore“ (v. 1023) i Májového snu (v. 1029).

Drobnější satiry zařazené do edice nepranýřují otevřeně společenské nespravedlnosti své doby, zejména rozdíl v životě bohatých a chudých, ale odsuzují je způsobem velmi umírněným. Tak např. Frantova pranostika sice uvádí, že v září „zlé jest narození člověku pod planětou, jež slove Dluh s Chudobou“, ale společenský dosah takových formulací nemohl být veliký. To platí i pro dvě dílka, z nichž první paroduje formu panských nařízení (Vůle a poručení pána z Vomiziny), druhé formu závěti (Kšaft a poručení vepřka Korokota).

Dvě skladby se však z Kolárovy edice vymykají: Je to především Novina o velikém obru, která má některé charakteristické rysy „noviny“, tj. letáku, informujícího o nějaké senzační nebo aktuální události. V uvedeně „novině“ je dominantní jen rys senzačnosti, postrádáme zde však sepětí s aktuální společenskou situací a satirické ladění; proto dílko do souboru nepatří. Domnívám se, že do souboru nepatřilo ani Skládání o panu Nevím, i když z jiných důvodů. Zde jde sice o satiru, ale tato satira vychází ze zcela opačné ideové pozice než Frantovy práva: útočí na děvečky z hlediska té vrstvy, která měla štítivý a povýšený poměr k lidem společensky níže postaveným. Ideově patří tedy toto Skládání jinam než satirická tvorba typu Frantových práv. Zde ovšem je možno namítnout, že edice chtěla podat co nejuplněnější obraz o satíře 16. století. Tento záměr ovšem stejně splnit nemohla, protože v ní nejsou zastoupeny ještě jiné satirické skladby tohoto období, jako o Markoltovi, Ezopovi, Enšpiglovi aj.

Konečně do edice byla zařazena dvě dílka, jejichž konkrétní zaměření je na první pohled rozdílné: v prvním (Mandát aneb vládnutí žen) protimužské, ve druhém (Pec na baby) protizenské. Při důkladnějším studiu těchto prací však přicházíme k závěru zcela jinému. Mandát není protimužská satira, ale spíše dokument o nerovnoprávném postavení ženy v tehdejší společnosti a o dvojí dobové morálce pro muže a ženy. Čtrnáct prozaických nařízení skladby je sice zaměřeno proti mužům, ale úvodní veršování je výsměchem jakékoli snaze po zrovnoprávnění ženy: mandát má vstoupit v platnost, „když tři leta v jednom roce budou ryby lítat v řece“. Podobným dokumentem o dvojí morálce je i Pec na baby; je to veršování o přepalování starých bab v mladé hezké ženy.

Kolár měl při práci na své edici výhodu v tom, že všechny skladby byly už vydány a že byly většinou některými badateli osvětleny, ovšem více z hlediska kulturně historického než literárně vědného. Mohl tedy i ve svém úvodu i v kritickém aparátu vycházet z prací Zíbrtových a Spinových. Zejména v pracích Zíbrtových nacházel cenná poučení o datování a předlohách těchto skladeb. Přesto Kolár musel ještě řešit řadu edičních problémů vyplývajících např. z toho, že kvantita je v některých tiscích (ve Frantových právech, v Mandátu i jinde)

označována chaoticky. Správné je jistě Kolárovo rozhodnutí upravovat kvantitu podle pravděpodobného dobového úzu. Na otázku, jak přistupovat ke kvantitě, budou muset odpovídat i další editoři památek 16. století. To proto, že někteří tiskaři, jejichž tisky bývají někdy hodnoceny vysoko (např. M. Konáč z Hodiškova), vydávali práce po pravopisné stránce málo pečlivě. Kvantita takových tisků není obrazem kvantity autorovy, ale důsledkem ne dost svědomitého přístupu sazeče k rukopisu. Vedle kvantity je pro editora tisků ze 16. století problémem také interpunkce. Je nepochybné, že v moderních edicích není možno ponechávat původní interpunkci, nýbrž je nutné členit dlouhé větné celky na kratší a zavádět interpunkci blížkou dnešnímu čtenáři. Kolárovy úpravy interpunkce jsou však často diskusního rázu. Editor se neměl obávat použít širšího rejstříku interpunkčních znamének. Jeho věty jsou někde obudné dlouhé, někde zase je zbytečně do dvou vět rozetnut jeden myšlenkový celek (např. znění přísloví na str. 32, ř. 10–11). Snad by místy k přehlednosti textu přispělo i zavedení odstavců, zvláště uvnitř epických partií (např. na str. 28–29). Interpunkce byla pro Kolára kamenem úrazu hlavně ve skladbách veršovaných: tam totiž vydavatel interpunkcí vnucuje básním své pojetí verše, přesněji řečeno aplikuje na skladby pohusitské standardní veršové schéma předhusitské. Pečlivý rozbor verše básní by ho vedl k závěru o odlišnosti těchto skladeb od básní 14. století, což by se ovšem projevilo i v úvodu.

V některých otázkách ediční techniky Kolár zatím nepokročil nad Zírta. Jeho edice by si také zasloužila důkladnějšího slovníčku, v němž by byla navíc zařazena některá méně známá slova, jako např. *řitel* (i slova s posunutým a přeneseným významem), nebo přesnější vysvětleny některé výrazy, např. *mimochoďník*.

Všechny tři edice jsou zpestřeny vhodně vybranými obrazovými přílohami: v první jsou to jen rukopisy, ve druhé kromě rukopisů fotografie výtvarných zpodobení obou světců a do třetí jsou zařazeny ukázky z tisků 16. století.

Ediční práci v oblasti starší české literatury a vůbec její studium by usnadnily co nejdokonalejší soupisy pramenů našich předních knihoven a archivů. V posledních letech bylo takových soupisů vypracováno několik. V této souvislosti připomínám aspoň práci Eduarda Petru *Z rukopisných sbírek Universitní knihovny v Olomouci* (SPN, Praha 1959). V soupise nacházíme poučení a údaje o rukopisech, uložených v olomoucké Univerzitní knihovně.